

ІГОР ФЕДОРОВИЧ ЧЕРНІКОВ – ІСТОРИК ТУРЕЧЧИНИ

Сходознавство в Україні має складну історію. Після бурхливого розвитку у 20-х рр. і масових репресій 30-х довгий час, позбавлене будь-якої підтримки з боку держави, воно не існувало, не вважалося актуальним. Зосталося зовсім небагато вчених старшого покоління, для яких Схід був справою їхнього життя, однак вони не мали де прикласти свої знання. Не маючи жодних повноважень або реальних можливостей для відродження орієнтального напрямку в українській науці, вони все ж таки намагалися щось зробити – упорядковували наявні фонди академічної бібліотеки, клопоталися про відкриття в її стінах відповідного кабінету, започатковували вивчення східних мов у деяких навчальних закладах, вводили викладання курсів історії тощо.

Насамперед це був професор Харківського університету А.П. Ковалівський. Він пережив арешт і заслання, повоєнний період замовчування і самотності, але наполегливо працював для відродження сходознавства. Важко переоцінити внесок Андрія Петровича (1895–1969) у справу підготовки в Україні орієнталістичних кадрів, зокрема тюркологів. Без перебільшення можна стверджувати, що такі відомі українські тюркологи, як Я.Р. Дашкевич, Н.С. Рашба, О.І. Ганусець, Д.М. Філіпенко, відчували на собі його благодійний вплив. До цієї когорти належить і І.Ф. Черніков.

Майбутній вчений народився 1 січня 1931 р. у с. Піски Лохвицького району Полтавської області в сім'ї агронома. Його дитинство і юність збіглися з роками Великої Вітчизняної війни, з фронтів якої не повернувся його батько. Сам він перебував

в евакуації у м. Андижані (Узбекистан) і протягом трьох років вивчав у середній школі узбецьку мову. Ця обставина відіграла пізніше значну роль у житті науковця.

Після закінчення у 1949 р. середньої школи № 39 м. Миколаєва зі срібною медаллю І. Черніков вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, навчання в якому завершив з відзнакою у 1954 р.

Протягом трьох років він – учитель історії у середніх школах м. Києва з викладанням низки предметів англійською мовою, а у листопаді 1957 р. Ігор Черніков став аспірантом Інституту історії АН УРСР. Його науковим керівником був призначений доктор історичних наук, професор А.П. Ковалівський. Коли йому стало відомо, що його новий аспірант вже ознайомлений з азами узбецької мови, близької до турецької, Ковалівський запропонував йому тему кандидатської дисертації «Радянсько-турецькі відносини у 1923–1935 роках». Парадоксально, але факт, що тема «Радянсько-турецькі відносини» принаймні два десятиліття – 60–70-ті роки – у дослідженнях сектору Туреччини Інституту сходознавства АН СРСР чомусь не фігурувала.

Справді феноменальною була ерудиція вчителя з конкретних питань історії та культури Турецької держави як доби Оттоманської імперії, так і періоду республіки. Це, наприклад, досконале знання передумов виникнення Османської імперії та діяльності її засновника Осман-бея, гостра зацікавленість проведенням у 20–30-ті роки ХХ ст. першим президентом Турецької Республіки Кемалем Ататюрком низки прогресивних

реформ. Саме Андрію Петровичу належить дуже важливий висновок, який він зробив у своїй доповіді на 2-му Всеукраїнському з'їзді сходознавців (Харків, 1–6 листопада 1929 р.), про те, що, починаючи із XVII ст., «Туреччина не перестає відігравати першочергову роль в історії України». Безперечно, що поради та рекомендації наукового керівника проф. А.П. Ковалівського сприяли успішному захисту дисертації, яка пізніше вийшла друком у вигляді монографії¹. Захист відбувся у грудні 1962 р., а першим опонентом був тодішній патріарх радянської тюркології д.і.н., проф. Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973).

Завдяки «хрущовській відлизі» кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. багато рідкісних архівних матеріалів стали доступні широкому загалу, тож І.Ф. Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвиська багатьох як союзних, так і українських політиків, дипломатів, учених, громадських діячів, які були безпідставно репресовані сталінським режимом, а їхні імена на довгі роки пішли в непам'ять.

Натхнений таким першим відчутним успіхом у науці, Черніков продовжує плідно розробляти проблематику тюркологічних досліджень, у результаті в 1967 р. побачила світ його чергова монографія під назвою «Турецька Республіка в 50–60-ті роки XX ст. З історії зовнішньої політики»², у якій на конкретних прикладах, із залученням нових та свіжих на той час турецьких матеріалів, переконливо показано непопулярність та згубність для національних інтересів Туреччини односторонньої орієнтації на США.

У наступній монографії – «В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.)»³ – І.Ф. Черніков досліджує насичені найважливішими подіями етапи радянсько-турецьких (українсько-турецьких) взаємин новітнього часу у політико-дипломатичній, торговельно-економічній та гуманітарній сферах. Причому при ретельному та неупередженому вивченні матеріалів, як турецьких, так і західних, відкрилась можливість нового підходу та переосмислення низки зовнішньополітичних кроків тодішніх правлячих кіл Туреччини у роки Другої світової війни.

Тим часом у справі професійного зростання І.Ф. Чернікова все було досить ло-

гічно та вмотивовано: він працював в Інституті історії АН УРСР, де пройшов шлях від молодшого до старшого наукового співробітника, а у 1978 р. був переведений до новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР на посаду завідувача відділом країн, що розвиваються, а згодом призначений головним науковим співробітником цього ж інституту (з 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАНУ). У 1984 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.».

Водночас вчений згуртував навколо себе колектив талановитої молоді, підготував кадри фахівців-сходознавців – тюркологів Н.М. Ксьондзик і Н.І. Мхітарян, арабіста і тюрколога С.Є. Гуцало, африканіста Ю.Т. Шевченка; всі вони успішно захистили кандидатські дисертації і продовжують плідно працювати. Колектив відділу видав чимало колективних монографій, збірників статей, у яких Ігор Федорович був керівником, головним редактором і співавтором, особливо наполегливо розробляючи питання українсько-турецьких взаємин.

Так, у колективній монографії «Движение международной солидарности трудящихся. 1924–1932»⁴ йому належать розділи про торгово-економічні зв'язки СРСР, допомогу національним економікам країн Азії і Африки, інтернаціональні зв'язки радянської культури, солідарність міжнародного пролетаріату з трудящими Азії і Африки; у збірнику «Освободившиеся страны»⁵ ним написані вступ і велика стаття про основні напрями соціально-політичного й економічного розвитку Туреччини і радянсько-турецькі відносини у 80-х рр. У довіднику «Страны Ближнего Востока»⁶ Черніков виступив як керівник авторського колективу, відповідальний редактор видання, а також головний автор великого розділу «Турция».

У 1959 р. вчений активно працює у вітчизняних енциклопедіях, спочатку в Українській радянській енциклопедії (в першому і другому виданнях), згодом у Радянській енциклопедії історії України, Енциклопедії сучасної України. Тут вміщено його численні статті, присвячені, головним чином, історії Туреччини.

Плідною була участь Ігоря Федоровича у роботі низки міжнародних наукових форумів. У 70–80-ті роки ХХ ст. він тричі перебував у службових відрядженнях у Туреччині в рамках діяльності утвореної на своєму 1-му конгресі (Софія, Болгарія, 1966 р.) Міжнародної асоціації з вивчення країн Південно-Східної Європи – Association Internationale d'Etude du Sud-Est Européen (AIESEE), яка діяла під патронатом ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. він виступив із доповіддю у Стамбулі на колоквіумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.)»; у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі вчених-балканістів. Як представник України брав участь і виступив на Міжнародному колоквіумі ЮНЕСКО (Париж, 16–19 грудня 1981 р.) з доповіддю «Мустафа Кемаль Атаюрк – засновник сучасної Турецької держави», присвяченій 100-річчю від дня його народження. У жовтні 1983 р., перебуваючи у відрядженні по лінії ЮНЕСКО у Стамбулі, І.Ф. Черніков відвідав один з місцевих університетів, який має назву «Босфорський», де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького Договору від 2 січня 1922 р. про дружбу і братерство та надзвичайної місії М.В. Фрунзе в Анкару». Черніков також був співголовою Міжнародного семінару, організованого Інститутом орієнталістики Чехословацької академії наук у Празі (жовтень 1988 р.) разом з Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

На перший погляд шлях Чернікова в науці може виглядати надто вже прямим і безперешкодним. Однак ті, хто близько знайомий з Ігорем Федоровичем, добре знають, що це далеко не так. За його науковими досягненнями стоїть багаторічна копітка праці, нещадна вимогливість до себе і скрупульозність у дослідницькій роботі, коли у пошуках істини опрацьовуються гори матеріалів та багаторазово шліфується кожна фраза. Сьогодні Ігор Федорович знаний не тільки в наукових колах нашої держави, а й далеко за її межами. Він був одним із тих, хто в кінці 50-х – на початку 60-х років минулого століття стояв біля витоків відродження сходознавства в Україні.

У 1985–90 рр. в Україні відбулися великі ідеологічні зрушення. Республіка посту-

пово звільнялася від ідеологічного тиску, склалися умови для плідного розвитку сходознавства як необхідної складової економічного, політичного, інтелектуального розвитку країни. Нові реалії потребували осмислення. У 1989 р. відділ, очолюваний Ігорем Федоровичем, разом з Київським університетом ім. Т. Шевченка провів «круглий стіл» із проблем історії країн Азії, Африки та Латинської Америки, на якому вчений на прикладах близькосхідної кризи виклав свої думки щодо того, як треба досліджувати сучасну історію через призму нового політичного мислення. Низка нерозв'язаних і недосліджених питань української історії спонукала до ґрунтовної ревізії загального стану сходознавчих студій. Проблему загострила поява в журналі «Азія и Африка сегодня» статті Ю. Кобіщанова⁷, в якій був зроблений висновок про нібито «ганебний» стан сходознавчої науки в Україні і рекомендувалося відновити ВУНАС. Ігор Федорович підготував достойну відповідь і, проаналізувавши стан вітчизняних досліджень, довів, що сходознавство в Україні заслуговує на об'єктивнішу оцінку, а позиція автора статті «відображає монополізований характер розвитку науки»⁸.

Справа у тому, що нова Українська асоціація вже була створена. У липні 1989 р. в Полтаві та Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження Найме, під час якої було порушено деякі питання історії сходознавства в Україні, зокрема наукової спадщини Кримського, Білецького, Ріттера та ін. Тоді ж за участю українських вчених – викладачів східних мов, фахівців з економіки та історії народів Сходу й Африки – було започатковано громадську добровільну організацію «Українська асоціація сходознавства та африканістики» (УАСА), яку очолив Ю.М. Кочубей, а Черніков став членом бюро. На той час вона, через низку обставин, не змогла розгорнути активну діяльність⁹, але незабаром в Україні відбулися важливі перетворення.

У 1990 р. з метою налагодження співпраці з українськими академічними інститутами Україну відвідав директор Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Прицак. У промові на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців він обґрунтував тезу про як-

найтісніший зв'язок україністики зі сходознавством. У 1991 р. за його клопотанням АН України спонсорувала проведення великої орієнталістичної конференції «Україна й Османська імперія XV–XVIII ст. і проблеми джерелознавства та історіографії». У ній взяли участь учені з Австрії, Великобританії, Грузії, Казахстану, Канади, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Росії, США, Туреччини, Угорщини, Франції. О. Прицак очолив оргкомітет конференції, а його заступником був І.Ф. Черніков. Рішенням цієї конференції, затвердженням Академією наук, і було засновано Інститут сходознавства ім. Кримського¹⁰. О. Прицак глибоко поважав свого українського колегу і запросив його взяти участь у розбудові інституту. З 1992 р. і донині І.Ф. Черніков є членом наукової ради.

Тривалий час (майже два десятиліття) Ігор Федорович незмінно входив до складу вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій факультету (потім Інституту) міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка, Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ. Він і зараз докладає значних зусиль для підготовки нових, молодих кадрів українських орієнталістів, будучи членом Вченої ради Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України.

Нині вчений розробляє спадщину такого велетня вітчизняної і світової орієнталісти-

ки, як академік Агатангел Кримський. Він є співавтором передмови й укладачем коментарів до тому II «Тюркологія»¹¹, що вийшов у світ у 2007 р. І. Черніковим вже підготовлені усі необхідні компоненти, включаючи оригінальні тексти, коментарі та ілюстрації, до тому III, також тюркологічного.

Не перестає Ігор Федорович активно досліджувати різні аспекти історії Туреччини. Зокрема, його приваблює постать видатного політичного і державного діяча Мустафи Кемалю Ататюрка, діяльності якого він присвятив багато публікацій у різних виданнях, головним чином у журналі „Східний світ”, постійним автором якого І. Черніков залишається з моменту виходу у 1993 р першого числа.

Сьогодні ім'я Ігоря Федоровича широко відоме не лише у наукових колах нашої країни, а й за її межами – як вченого, що зробив значний внесок у розвиток вітчизняної тюркології; йому належать близько 200 друкованих праць.

Колеги та учні Ігоря Федоровича Чернікова глибоко уважають його за високий професіоналізм, широту і глибину енциклопедичних знань, відданість справі та наукову сумлінність, як людину рідкісної скромності, порядності й доброти. Наш ювіляр продовжує наполегливо працювати в ім'я подальшого розвитку вітчизняного сходознавства. Побажаємо ж йому здоров'я, творчої наснаги та нових наукових звершень.

Е.Г. Циганкова, В.І. Нагайчук

¹ Черніков І.Ф. Радянсько-турецькі відносини у 1923–1935 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 136 с.

² Черніков І.Ф. Турецька Республіка в 50–60-ті роки ХХ ст. З історії зовнішньої політики. – К.: Наукова думка, 1967. – 127 с.

³ В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.). – К.: Наукова думка, 1977. – 198 с.

⁴ Движение международной солидарности трудящихся. 1924–1932. – К.: Наукова думка, 1980. – 352 с.

⁵ Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития (70–80-е годы). Сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.

⁶ Страны Ближнего Востока. Справочник. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 335 с.

⁷ Кобищанов Ю.М. Не пора ли возобновить ВУНАС // Азия и Африка сегодня, 1990, № 3, с. 30.

⁸ Черников И.Ф. Создана ассоциация украинских востоковедов // Азия и Африка сегодня, 1990, № 9, с. 47.

⁹ Божко О. Засновано УАСА // Літературна Україна, 1989, 13 липня, с. 4.

¹⁰ Остапчук В. Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні // Східний світ, 1993, № 1, с. 140–141.

¹¹ Про тюркологічну спадщину академіка Агатангела Кримського // А.Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах. Т. II. Тюркологія. – К., 2007, с. 7–26. Співавтор Л.В. Матвеева; Пояснення та коментарі // Там само, с. 483–503. Співавтор І.М. Дрига.